

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ЕЛЛІНСЬКОГО “КОЛОНІЗАТОРСЬКОГО” СВИТОГЛЯДУ У СВІТЛІ ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ НАРРАТИВНИХ ПАМ’ЯТОК КЛАСИЧНОЇ ДОБИ

Зелінський А. Л.

Переважає більшість дослідників погоджується з тим, що протягом архаїчного періоду історії стародавньої Греції, елліни не відчували почуття апріорної зверхності по відношенню до негрецьких народів ойкумени. Приблизно до початку V століття до Р. Х.¹ греки, як правило, визнавали свою відмінність від нееллінських народів (варварів) переважно на підставі зовнішніх (формальних) ознак: мови, релігії, побуту, політичних та культурних вподобань тощо [Mueller 1978, 183; Хазина 2002, 37]. Проте згодом, протягом двох століть поети, письменники, оратори й філософи плекали й розвивали у своїх єдиноплеменників почуття вищості по відношенню до, буцімто, неповноцінних варварів [Кошеленко 1972, 68–71; Исаева 1990, 59–86; Coleman, Walz 1997, 175–220; Фролов 2004, 223]. Початок цьому явищу поклали поет-трагік Есхіл і “батько історії” Геродот. Як це нерідко буває, паростки ганебного шовінізму, що, зрештою, почав межувати з расизмом, зійшли на шляхетному ґрунті боротьби еллінів з персами за власну свободу в ході греко-перських війн. Саме після блискучих перемог при Марафоні, Саламіні й Платеях почала розвиватись ідея безумовної й всебічної переваги волелюбних еллінів з їхньою полісною системою перед персами, котрі, будучи підданими, по суті – царськими рабами, втратили колишню сміливість і волю до перемоги. Чи не першим цю думку висловив Есхіл у трагедії “Перси”, написаній у 472 році [Пашенко, Пашенко 2001, 230]. У більш розгорнутій формі ця ж ідея була виражена у середині того ж V століття у Геродота [Фролов 1991, 107]. Ні славетний трагік, котрий передав горе Атосси, матері царя Ксеркса, і перських старців з приводу загибелі більшої частини перського війська з суто людським співчуттям, позбавленим комічного гротеску чи зловтіхи [Aeschylus 1884], ні знаменитий історик, який уже на початку

¹ Оскільки всі події, згадані у цій роботі відбулися до різдва Христового, помітка “до Р.Х.” надалі опускатиметься.

поставив логічний знак рівності між Заходом і Сходом, обіцяючи описати історію як еллінів, так і варварів [Herodotus 1899, I], не мали на меті показати якусь споконвічну й природну неповноцінність варварів у цілому й персів зокрема. Вони лише хотіли підкреслити, що запорукою перемоги над імперією Ахеменідів, яка залишалась дуже сильною, завжди буде волелюбність і єдність еллінів [Спивак 2002, 13–14]; подібне ж нагадування, особливо про останню, у грецькому світі ніколи не було зайвим [Nepos 2001, 5; Plutarchus1 1968, 14; Plutarchus 1964, 29; Plutarchus3 1968, 22].

Про відсутність відвертого шовінізму й расизму у еллінів того часу, на мій погляд, свідчить той пієтет, з яким кращі з них ставились до Єгипту [Olympiodorus 1956; Porphyrius 1889, 6–8; Plutarchus 1914, 4; Plutarchus2 1968, 26; Herodotus 1899, II; Plato1 1902; Plato3 1902; Iamblichus 1966, I, 1; Коростовцев 2001, 168], збереження античною традицією серед імен так званих “сімох мудреців” імені скіфа Анахарсиса [Plutarchus 1928; Diogenus 1922, I, 101–105; Mueller 1978, 185] та продовження побутування образу ідеального у своїй невибагливості та справедливості варвара [Mueller 1978, 185; Хазина 2002, 38]. У свою чергу Есхіл на думку сучасних дослідників, у своїй трагедії “Благальниці”, що побачила світ у 460 році [Mitchell 2006, 205–206], зробив потенційно можливим скасування жорсткої категоричності при вживанні антитези “елліни-варвари” [Aeschylus 1955; Mitchell 2006, 205–223]. А «батька» історії Плутарх через шість століть насмішливо обізвє філоварваром [Plutarchus 1965, 12].

Стереотипний образ підступного, зрадливого, брехливого, боягузливого, невігласного, розніженого, зухвалого, жадібного й по-звірячи жорстокого варвара сформувався на афінській сцені лише у другій половині V століття [Mitchell 2006, 205, *not.* I, 222–223]. Натяки на подібне сприйняття образу варвара можна знайти, наприклад, у комедіях Аристофана: “Ахарняни” (425 рік) [Aristophanes 1967, 61–90; Пашенко, Пашенко 2001, 347], “Хмари” (423 рік) [Aristophanes 1968, 492; Пашенко, Пашенко 2001, 349] і “Птахи” (414 рік) [Aristophanes 1928, 1573; Пашенко, Пашенко 2001, 350]. Але особливо яскраво цьому стереотипу відповідала низка негрецьких персонажів, зображених у сценічних творах Еврипіда. Серед них: підступний, жадібний цар фракійців Поліместор з «Гекаби» (бл. 421 року) [Euripides4 1902, 760–800, 953–1020, 1131–1251; Пашенко, Пашенко 2001, 302], героїня

однойменної трагедії Медея (431 рік) [Пашенко, Пашенко 2001, 302], котра готова на найжахливіші злочини заради пристрасті й помсти [Euripides9 1902], жорстокий гостевбивця – єгипетський цар Теоклимен з «Єлени» (313 рік) [Euripides5 1902, 155, 468, 778, 1173–1176; Пашенко, Пашенко 2001, 303], боягузливий, брехливий і розніжений євнух-фригієць, виведений давньогрецьким автором в «Оресті» (408 рік) [Euripides10 1902, 1369–1530; Пашенко, Пашенко 2001, 303] тощо [Euripides8 1902; Euripides1 1902; 32–33; Euripides11 1902, 340, 380–517]. Сюди ж слід віднести постійні ілюзії з приводу численних негативних рис, буцімто притаманних кожному пересічному варвару, вкладені цим поетом до вуст своїх героїв. Так, сатири з “Кіклопа” (бл. 412–408 років) [Seaford 1982, 161–172], глузуючи із власної боягузливості, називають себе сміливими як карійці [Euripides3 1092, 154–158]; візниця фракійського царя Песа з однойменної трагедії (бл. 455–440 років) [Chantraine, Ritchie 1965, 324–325] говорить про брехливість усіх варварів [Euripides11 1902, 808–812]; персонажі “Вакханок” (бл. 408–406 років) [Пашенко, Пашенко 2001, 303] погоджуються, що варварам далеко до еллінів в усьому, крім влаштування діонісійських оргій [Euripides2 1902, 481–484]; афінський цар Демофон у “Тераклідах” (430 рік) [Пашенко, Пашенко 2001, 302] вказує на те, що він не бажає чинити сваволі, притаманної варварам, оскільки запорукою його правління є справедливість [Euripides6 1902, 423–425] і т.д. [Euripides3 1902, 179–186, 607–610; Euripides6 1902, 120–132; Euripides12 1902, 987–996; Euripides10 1902, 495, 1105–1115; Euripides9 1902, 533–538; Euripides4 1902, 328–331; Euripides7 1902, 73–74]. Звичайно, у трагедіях Еврипіда фігурують і шляхетна Андромаха, і полонена цариця Гекаба, котра з останніх сил намагається зберегти власну гідність; також неодноразово згадується у них і мужній Гектор. Але такий стан речей, на мій погляд пояснюється не бажанням автора прославити доблесті (аретай) азіатів, а збереженням своєрідного пістету перед усталеною гомерівською традицією.

Наприкінці ж V століття у стародавній Греції почала поширюватися ідея апріорної меншовартості варварів і їхнього природного призначення для рабської долі. Причини цього явища були дуже прагматичними: необхідність притоку рабської робочої сили, поєднана з заборонаю на поневолювання співвітчизників [Mueller 1978, 184; Фролов 1991, 174]. І цього разу, як і у

попередніх випадках, перше слово належало поетові. Все той же Еврипід у своїй трагедії “Іфігенія в Авліді”, написаній, до речі, не у Греції, а в напівварварській Македонії, близько 408–406 років [Пашенко, Пашенко 2001, 290, 294, 320], заявив: “Над варварами панувати личить грекам” [Euripides 1902, 1400]. Подібні висновки могли зробити також читачі Ксенофонтівського “Анабасису”, які, безсумнівно, захоплювались мужністю й доблестю десяти тисяч еллінів, котрі фактично, не зустрічаючи супротиву, пройшли неосяжні, у розумінні пересічного жителя будь-якого поліса, території Месопотамії і Малої Азії [Xenophon 1891]. Особливо характерною і яскравою ілюстрацією безумовної переваги еллінів над варварами, на мою думку, у Ксенофонта став епізод, у якому на варварів навів панічний жах лише сам вигляд злагоджених дій грецької фаланги, підкріплених бойовим кличем, що були продемонстровані на огляді, який Кір Молодший влаштував своїм військам [Xenophon 1891, I, 2; Спивак 2002, 14]. Пізніше думки про безумовну перевагу еллінів над варварами (персами) висловлювались Ксенофонтом і у його “Грецькій історії” [Xenophon 1884, III, 4, 19; VI, 1, 12].

На зламі століть з’явилась перша спроба обґрунтування природної неповноцінності варварів на «науковому» рівні. Це зробив Гіппократ Коський у своєму трактаті «Про повітря, воду і місцевості». Знаменитий лікар античності доводив, що слабкість, боягузливість, розніженість і, навіть, політична інертність азійських народів обумовлюються занадто м’яким і сприятливим кліматом та відсутністю у природі їхніх країн різких температурних перепадів, пов’язаних із зміною пір року [Hippocrates 1840, 12, 16].

В IV столітті за розробку і поширення у еллінському світі концепції апріорної меншовартості нееллінських народів узялись також професійні політики й філософи. Так, афінський оратор і політичний діяч Ісократ у своєму “Панегірику”, написаному у 380 році [Фролов 1991, 332], пропонував єдиноплемінникам перенести біди Еллади до Азії, багатства Азії до Еллади, і зробити варварів періеками, які б платили данину своїм новим господарям [Isocrates 1888, IV, 131; Longinus 1964, IV, 2]. Філіпу Македонському, який, на його думку, зміг би об’єднати еллінів на боротьбу з персами, Ісократ у своєму творі “Філіп”, написаному у середині 40-х років IV століття [Фролов 1991, 346], пропонував бути для еллінів вождем, для македонян – царем, а для варварів – володарем,

визволивши останніх від східної деспотії [Isocrates 1888, *V*, 154]. Навіть Платон у своїй ідеальній державі передбачав поповнення рабів лише за рахунок військовополонених варварів [Plato 1902, *I*]. Але справжнім співцем шовінізму, расизму й колоніалізму був Аристотель. Цей філософ і мораліст у своїй “Політиці”, розвиваючи теорії Гіппократа і підкріплюючи свої положення вищезгаданою цитатою з Еврипіда, намагався довести, що варвари, згідно зі своєю природною сутністю, повинні бути рабами еллінів, оскільки “варвар” і “раб” – за своєю природою, поняття тотожні [Aristoteles 1887, *I*, 1]. А в одному з листів до свого учня Олександра Македонського він, перевершуючи навіть поради Ісократ, рекомендував ставитися до греків як до друзів чи родичів, а до варварів – як до рослин чи домашньої худоби [Plutarchus 1925, *I*, 6; Mueller 1978, 186].

Звичайно, переважна більшість наведених вище прикладів базується на афінському матеріалі. Проте, не слід забувати, що протягом V–IV ст. в Елладі існувало багато можливостей для поширення різноманітних ідей, до того ж, таких привабливих для вух пересічного грека. У цьому контексті не слід забувати про наявність таких міжполісних утворень, як перша та друга афінські Архе або Пелопоннеська ліга, котрі охоплювали значні території еллінської ойкумени. Крім того, існувала традиція, згідно з якою видатні тогочасні філософи та оратори виголошували промови під час урочистих заходів загальногрецького характеру [Isocrates 1888, *IV*, 3–4; Natopoulos, Loukoroulos 1992, 129; Фролов 1991, 333; Фролов 2001, 478]. Разом з тим, афінські поети й драматурги могли час від часу міняти місце проживання, як ми вже бачили на прикладі Еврипіда, котрий кілька років перебував при македонському царському дворі [Пашенко, Пашенко 2001, 290, 294, 320]. І, нарешті, хочу нагадати вислів Антігона Монофталма, котрий називав Афіни сторожовою вежею світу, з якої звістки про будь-які діяння долітають до усіх народів землі [Plutarchus 1975, 8].

Таким чином, завдяки старанням еллінської інтелектуальної еліти навіть пересічні греки на передодні елліністичної доби були отруєні “колонізаторським” світоглядом. Внаслідок цього єдиною прийнятною моделлю відносин з нееллінськими народами для них стало лише безумовне панування над останніми на правах представників вищої категорії людей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Исаева В. И. Идеологическая подготовка эллинизма / Эллинизм – экономика, политика, культура. – Москва: Наука, 1990. – С. 59–86.
2. Коростовцев М. А. Писцы древнего Египта. – Санкт-Петербург: Летний сад, 2001. – 339 с.
3. Кошеленко Г. А. Восстание греков в Бактрии и Согдиане и некоторые аспекты греческой политической мысли IV в. до н.э. / ВДИ. – 1972. – № 1. – С. 59–78.
4. Пащенко В. И., Пащенко Н. И. Антична література. – К.: Либідь, 2001. – 718 с.
5. Спивак И. А. Персы и эллины в «Анабасисе» Ксенофонта / АМА. – в. 11 (2002). – С. 13–15.
6. Фролов Э. Д. Греция в эпоху поздней классики (Общество. Личность. Власть). – Санкт-Петербург: Издательский центр «Гуманитарная Академия», 2001. – 602 с.
7. Фролов Э. Д. Парадоксы истории – парадоксы античности. – Санкт-Петербург: Издат. дом СПбГУ, 2004. – 420 с.
8. Фролов Э. Д. Факел Прометея. Очерки античной общественной мысли. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1991. – 440 с.
9. Хазина А. В. Эллинизм и варвары: открытие Посидония / АМА. – в. 11 (2002). – С. 37–39.
10. Aeschylus. Persae / Aeschylus. Tragoediae / Rec. A. Weil. – Lipsiae: Teubner, 1884. – P. 12–67.
11. Aeschylus. Supplices / Aeschyli tragoediae / ed. G. Murray. – Oxford: Clarendon Press, 1955. – P. 3–48.
12. Aristophanes. Acharnenses / Aristophane: in 5 v. / ed. V. Coulon, M. van Daele. – Paris: Les Belles Lettres, 1967. – V. 1. – P. 12–66.
13. Aristophanes. Aves / Aristophane: in 5 v. / ed. V. Coulon, M. van Daele. – Paris: Les Belles Lettres, 1928. – V. 3. - P. 23–108.
14. Aristophanes. Nubes / Aristophanes. Clouds // ed. K.J. Dover. – Oxford: Clarendon Press, 1968. – P. 7–88.2 Suppliants.
15. Aristoteles. Aristotelis Politica / Ed. F. Susemihl. – Lipsiae: Teubner, 1887. – 367 p.
16. Chantraine P. “Ritchie W. The authenticity of the Rhesus of Euripides” / RPhLHA. – v. 91 (1965). – P. 324–325.
17. Coleman J., Walz C. Greeks and Barbarians: Essays on the Interactions between Greeks and Non-Greeks in Antiquity and the

Consequences for Eurocentrism // Occasional Publications of the Department of Near Eastern Studies and Jewish Studies, Cornell University. – v. 4 (1997). – P. 175–220.

18. Diogenes Laertius. *Diogeni Laertii Vita Philosophorum* / Rec. H. Long. – Oxford: University Press, 1922. – 566 p.

19. Euripides. *Euripidis fabulae*: In 3 v. / Ed. G. Murray. – Oxford: Clarendon press, 1902. – 1. *Andromacha*, 2. *Bacchae*, 3. *Cyclops*, 4. *Hecuba*, 5. *Helena*, 6. *Heraclidae*, 7. *Iphigenia aulidensis*, 8. *Iphigenia Taurica*, 9. *Medea*, 10. *Orestes*, 11. *Rhesus*, 12. *Troiades*.

20. Hatzopoulos M., Loukopoulos L. *Philipp of Macedon*. – Athens: Ekdotike Athenon S.A., 1992. – 254 p.

21. Herodotus. *Historiarum Libri IX* // Ed. H. R. Dietsch, H. Kallenberg. – Lipsiae: Teubner, 1899. – 679 p.

22. Hippocrates. *De aere, aquis et locis* // *Oeuvres completes d'Hippocrate*: in 2 v. / ed. E. Littré. – Paris: Baillière, 1840. – V. 2. – P. 12–92.

23. Iamblichus. *De mysteriis* / Jamblique. *Les mysteres d'Egypte* // ed. E. des Places. – Paris: Les Belles Lettres, 1966. – P. 38–215.

24. Isocrates. *Orationes* // Rec. G.E. Beuseler. – Lipsiae: Teubner, 1888. – 677 p.

25. Longinus. *De sublimitate* / Longinus. *On the sublime* / ed. D. Russell. – Oxford: Clarendon Press, 1964. – P. 1–56.

26. Mitchell L. *Greeks, barbarians and Aeschylus' Suppliants* // *G&R*. – 2006. – № 2. – P. 205–223.

27. Mueller R. *Hellenen und Barbaren im Spiegel der hellenistischen Philosophie* // *Klio*. – 1978. – № 1. – S. 183–189.

28. Nepos Cornelius. *Vitae* / Ed. P. K. Marshall. – Monachii [u.a.]: Saur, 2001. – 122 p.

29. Olympiodorus. *In Platonis Alcibiadem commentarii* / Olympiodorus. *Commentary on the first Alcibiades of Plato* / Ed. L. G. Westering. – Amsterdam: Hakkert, 1956. – 168 p.

30. Plato. *Critias* / *Platonis opera*: In 5 v. / Ed. J. Burnet. – Oxford: Clarendon press, 1902. – V. 4. – P. 106–121.

31. Plato. *Respublica* / *Platonis Opera*: In 5 v. / Ed. J. Burnet. – Oxford: Clarendon press, 1902. – V. 4. – P. 327–621.

32. Plato. *Timaeus* / *Platonis Opera*: In 5 v. / Ed. J. Burnet. – Oxford: Clarendon press, 1902. – V. 4. – P. 17–92.

33. Plutarchus. *Agesilaus* / *Plutarchus. Vitae Parallelae*: In 3 v. / Ed. C. Lindskog et K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1968 – V. 2. – Fase. 2. – P. 68–98.

34. Plutarchus. De fortuna Alexandri Magni / Plutarchus. Moralia: In 7 v. / Rec. F.H. Sandbach, C. Hubert; M. Pohlenz, K.Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1925. – V. 5. – P. 211–241.

35. Plutarchus. De Herodoti malignitate // Plutarch's moralia: in 11 v. / ed. L. Pearson. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1965. – V. 11. – P. 8-128.

36. Plutarchus. Demetrius // Plutarchus. Vitae Parallelae: Demetrii et Antonii / Rec. C. Sintensis. – Lipsiae: Teubner, 1875. – P. 5–55.

37. Plutarchus. Lycurgus / Plutarch's Lives: In 11 v. / Ed. B. Perrin. – Cambridge, Mass.: Harvard university press, 1914. – V. 1. – P. 204–302.

38. Plutarchus. Septem sapientium convivium / Plutarch's. Moralia: In 11 v. / Ed. F. C. Babbitt. – Cambridge, Mass.: Harvard university press, 1928. – V. 2. – P. 348–448.

39. Plutarchus. Solo / Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. / Rec. C. Lindskog et K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1968. – V. 1. – P. 41–89.

40. Plutarchus. Timoleon // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. // Ed. K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1964. – V. 2. – P. 222–255.

41. Plutarchus. Titus Flamininus / Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. / Ed. K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1968. – V. 2. – P. 28-56.

42. Porphyrius. De vita Pythagori / Rec. A. Nauck. – Petropoli: Academia Imperiale, 1889. – 75 p.

43. Seaford R. The Date of Euripides' Cyclops / JHS. – v. 102 (1982). – P. 161–172.

44. Xenophon. Anabasis / Ксенофонт. Анабасис / Под ред. Л. Георгиевского. – Санкт-Петербург: Тип. Безобразова, 1891. – Ч. 1: Греческий текст. – 84 с.

45. Xenophon. Historia Graeca / Rec. et praef. L. Dindorf. – Lipsiae: Teubner, 1884. – 287 p.